

ATRAPADES ALS LLIMBS **Dones, migracions i violència sexual**

ATRAPADES ALS LLIMBS
DONES, MIGRACIONS I VIOLÈNCIA SEXUAL

Sonia Herrera Sánchez

1. INTRODUCCIÓ: POBRESA, MIGRACIONS INTERNACIONALS I DRETS DE LES DONES	3
2. FRONTERES I VIOLÈNCIA SEXUAL: UN FENOMEN COMPLEX	6
3. LACRA GLOBAL, PERSPECTIVA GLOBAL	12
4. RENDICIÓ DE COMPTES I REPARACIÓ	23
5. PER A LA REFLEXIÓ	26
6. CENTRES D'INFORMACIÓ I RECURSOS	29
7. BIBLIOGRAFIA	30
8. NOTES	31

Em sembla que les que tenen el coratge de rebel·lar-se a qualsevol edat són les que fan possible la vida..., són les rebels les qui amplien les fronteres dels drets, poc a poc..., les qui estrenyen els confins del mal i els redueixen a la inexistència.

NATALIE BARNEY

«Es fa camí tot caminant» depèn del gènere del camí, de la procedència dels peus i de la pertinença de les sabates.

ÁNGELA BOTERO PULGARÍN
INMACULADA LOZANO CARO

Sonia Herrera Sánchez, és editora del blog de Cristianisme i Justícia. Especialista en educació, periodisme i conflictes armats, cinema i estudis feministes, investiga sobre la representació audiovisual del femicidi a Ciudad Juárez i és membre de diverses organitzacions i associacions vinculades a la cultura de pau i a la defensa dels drets de les dones.

Edita Cristianisme i Justícia, Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona

Tel. 93 317 23 38 - info@fespinal.com - www.cristianismeijusticia.net

Imprimeix: Edicions Rondas S.L. - Dipòsit Legal: B-27.531-2013

ISBN: 978-84-9730-327-9 - ISSN: 2014-6495 - ISSN (ed. virtual): 2014-6574

Traducció del castellà: Jordi Font Barris - Correcció i revisió del text: Eulàlia Nuet Badia

Dibuix de la portada: Ignasi Flores - Maquetació: Pilar Rubio Tugas

La Fundació Lluís Espinal li comunica que les seves dades estan registrades a un fitxer de nom BDGACIJ, titularitat de la Fundació Lluís Espinal. Només es fan servir per a la gestió del servei que li oferim i per mantenir-lo informat de les nostres activitats. Pot exercir els drets d'accés, rectificació, cancel·lació i oposició dirigint-se per escrit a c/ Roger de Llúria 13, 08010 Barcelona.

1. INTRODUCCIÓ: POBRESA, MIGRACIONS INTERNACIONALS I DRETS DE LES DONES

La migració, tant interna (dins d'un mateix país) com internacional, ha estat present en la història de la humanitat des dels seus orígens. Són diverses les causes que intervenen en els moviments migratoris (socioeconòmiques, polítiques, culturals, familiars, religioses, climàtiques o per catàstrofes naturals, bèl·liques, etc.) com diverses són també les seves dicotomies: regular o irregular, migració a curt o a llarg termini, migració voluntària o forçada, temporal o indefinida, individual, col·lectiva...

Tal com explica Olvia Alejandra Maistera, les motivacions per a migrar han respost també històricament a nombroses inquietuds o necessitats, com ara la recerca de més qualitat de vida o la fugida de la pobresa, de la persecució o de la violència:

«A la curiositat per traspasar fronteres, conèixer nous llocs, noves cultures i persones, a la pretensió civilitzadora i evangelitzadora, a l'expansió conquistadora i colonitzadora, a la necessitat d'ampliar

horitzons, de salvaguardar creences, formes de vida i cosmovisions, fugir de la violència, adquirir i intercanviar coneixements, béns, serveis i mercaderies, però també a la necessitat de sobreviure.»¹

I precisament a aquesta necessitat de sobreviure es deuen actualment la major part de les migracions mundials el panorama de les quals es descriu a grans trets en els següents punts, tenint en compte que no disposem de dades oficials des de l'any 2005² i que és més

que probable que aquestes dades hagin augmentat substancialment com a conseqüència de la crisi global econòmica d'aquests darrers anys:

– A escala mundial, el nombre de migrants internacionals va arribar als 191 milions el 2005.

– Aproximadament una tercera part s'ha traslladat d'un país en desenvolupament a un altre, mentre que un altre terç ha passat d'un país en desenvolupament a un de desenvolupat. És a dir, que els migrants «sud a sud» són gairebé tan nombrosos com els «sud a nord».

– L'any 2005 Europa va acollir el 34% del total de migrants; Amèrica del Nord, el 23%, i Àsia, el 28%. Només el 9% vivia a Àfrica; el 3% a l'Amèrica Llatina i el Carib, i un altre 3% a Oceania.

– Tot i que generalment es tendeix a pensar que són predominantment els homes els qui migren, les dones migrants que creuen fronteres representen (ja des del 1960) quasi la meitat del total mundial de migrants i són més nombroses que els homes migrants als països desenvolupats.

Els rols tradicionals i les desigualtats de gènere,³ així com les relacions de poder que se'n deriven, determinen el procés migratori alhora que es veuen afectats i transformats per ell. Podríem dir que en una cara de la moneda, la decisió de migrar de forma independent proporciona a les dones noves vies per a fugir de relacions opressives, milloren la seva qualitat de vida i transformen les conductes, les expectatives i els comportaments que tradicionalment

els han estat assignats, molt sovint es converteixen en proveïdores d'ingressos, dotant-se a elles mateixes d'una autonomia i una autoconfiança més grans, i allunyant així la idea patriarcal de l'home com a cap i sustentador de la família. Tanmateix, a l'altra cara del procés migratori, les dones es troben amb tot un seguit de vulnerabilitats i riscos (vexacions, assalts, abusos verbals, amenaces, extorsió, campaments deficients, malalties, llargues jornades de treball i precarització laboral, irregularitat de la seva condició legal, mort, etc.) derivats de l'aïllament, la discriminació i l'exclusió que molt sovint acompanyen el camí i que habitualment les duen a patir les mateixes desigualtats associades al seu gènere que ja patien al lloc d'origen.

Tenint en compte, com ja hem vist anteriorment, que les dones constitueixen gairebé el 50% de la població migrant internacional, en aquest quadern es vol fer visible des d'una perspectiva feminista una realitat que molts cops és amagada o tractada de forma residual en els mitjans de comunicació tradicionals: la realitat viscuda (i patida) per milers de dones migrants en trànsit que van emprendre el seu projecte migratori buscant unes condicions de vida més pròsperes i que sovint es veuen immerses en una cadena de violències masclistes⁴ (econòmica, simbòlica, psicològica, institucional, física, etc.), de la qual són objecte per la seva condició específica de dones, que suposen una violació contínua dels seus drets humans fonamentals⁵ i que molt sovint desemboquen en una de les seves formes més cruentes: la violència sexual.

Però, com abordar aquest tema sent dona sense passar-lo pel sedàs de l'empatia i de la identitat? Com podem mirar cap a una altra banda davant el patiment d'aquelles dones que per l'origen i la classe social es veuen obligades a emprendre un dur viatge amb final incert que tants cops les deixa encallades en els llimbs sense poder tornar i sense poder continuar? Com no queixar-se i indignar-se, a més, davant la indiferència de la societat patriarcal i masclista que continua buscant coartades a la violència contra les dones? I

com no revoltar-se quan en tots els països del món (en major o menor grau) les dones seguim patint les conseqüències d'una discriminació històrica i seguim veient com diàriament els nostres cossos són envaïts, jutjats, cosificats i mercantilitzats? Honestament, no es pot. I, per això, aquest text és el resultat d'un motí interior, del compromís indestructible contra la violència masclista en totes les seves manifestacions i de la commoció que camina per fer visible la injustícia i promoure el canvi.

2. FRONTERES I VIOLÈNCIA SEXUAL: UN FENOMEN COMPLEX

Si el risc i la vulnerabilitat estructural caracteritzen els moviments migratoris en general –principalment quan es fa de forma indocumentada–, aquesta situació s'agreuja de forma excepcional en el cas de les dones, ja que els atacs i abusos que pateixen es dirigeixen habitualment contra la seva sexualitat, agredint la seva integritat física, psicològica i emocional.

La violència sexual és un fenomen complex, polimòrfic (ja que afecta l'àmbit físic, el psicològic, el social i l'institucional) i difícil de documentar a causa de l'escassetat de dades sobre migracions segregades per sexe en algunes regions del món i per l'absència d'estadístiques fiables i informes sobre les agressions sexuals en particular.

Com a concepte, podem definir la violència sexual que pateixen les dones en trànsit com a tot acte o agressió, tant físic (la violació, per exemple) com simbòlic (amenaces o atacs verbals, comentaris grollers, assetjament, etc.), que

va dirigit contra la sexualitat, la identitat i el cos de la dona migrant i que aquesta interpreta i sent com a tal.

En definitiva, els actes que concreten la violència sexual es poden considerar, tal com afirmen la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona (CEDAW en anglès) i la Plataforma d'Acció de Beijing, entre altres disposicions internacionals, com a manifestacions de les desigualtats de poder relacionades amb el gènere que es produeixen constantment en la societat i que continuen subordinant les dones respecte als homes per raó del seu sexe.

2.1. Cossos violables: patriarcat, capitalisme i objectualització del cos femení

La violència és una forma cruel de negació de l'altre i cosificació del subjecte: «La violència específica contra les dones abasta així l'ampli espectre que va des de les condicions extremes de les guerres fins a la quotidianitat de l'àmbit domèstic».⁶

Aquesta cosificació o objectualització de les dones no representa altra cosa que la negació d'aquestes com a iguals i l'«apropiació del cos i de la sexualitat de la dona»⁷ com a pertinença subjecta a la voluntat de l'agressor per a fer el que vulgui amb ella. Partint d'aquesta premissa, és lògic deduir que la violència sexual es perpetra amb més impunitat en contextos socials profundament patriarcal (més encara en contextos de molta violència, com moltes de les fronteres de les quals parlarem més endavant), on es generalitza una visió cosificada de les dones sense la menor censura social. El fet d'objectualitzar la dona la converteix en un ésser utilitzable, i com a tal, violable (i fins i tot eliminable).⁸

Així, el concepte capitalista de propietat privada i la ideologia patriarcal s'alien perversament per revalidar constantment la subordinació i la dominació femenina mitjançant el control i l'accés forçat i no consensuat al seu cos, que s'accentua en el cas de la violència sexual contra les dones migrants en una situació de frontera o en zones de trànsit migratori.⁹

«El cas és reflexionar sobre aquesta qüestió: per què és l'exposició a la

violència sexual o la mort com a resultat d'aquesta, el tribut principal que les dones han de pagar per a participar d'aquesta 'arxianomenada' festa intercultural del moviment de la globalització? Sembla com si es jugués una gran partida d'escacs global entre els reis del capitalisme, del colonialisme i del patriarcat, en la qual els peons o les figures femenines que surten de les caselles inicials fossin peces a les quals s'ha fet la traveta, són menjades al pas, o sacrificades. Tanmateix, el feminisme i el pensament crític han de reconèixer també que són peces que es coronen de reines si arriben a la vuitena casella.»¹⁰

De vegades, a més, la violació s'utilitza com una forma d'humiliar i atemorir tant altres dones com els mateixos homes que les acompanyen, ja que en moltes cultures i societats les agressions sexuals són interpretades com a atacs contra l'honor masculí o fins i tot contra el de tota la comunitat a la qual pertany la víctima. Així, tal com afirma Olivia Ruiz, «violar una dona migrant davant de l'espòs, el germà, el fill o l'acompanyant degrada la dona i l'home (o els homes) que l'acompanya».

Una altra cara de la cosificació i mercantilització del cos femení durant el transcurs del viatge migratori té relació amb la utilització del sexe com a estratègia de supervivència. D'aquesta forma, algunes dones migrants utilitzen el seu cos com a moneda de canvi o com a bitllet cap al país de destí i ofereixen favors sexuals a canvi de protecció, aliments, ajuda o per evitar controls poli-

cials, assalts o violacions col·lectives, entre altres «obstacles».

Sigui com sigui, les dones migrants veuen vulnerats els seus drets més bàsics de ciutadania en totes les etapes del procés migratori. Tant en l'origen com durant el trajecte, i sovint també en el país de destí, les dones perden, per exemple, el seu dret a la integritat física, a un treball digne i a viure lliures de violència. Però més enllà del context socioeconòmic, què defineix específicament l'abús sexual que pateixen les dones en trànsit? Considerarem dues característiques essencials:

– En primer lloc, la violència sexual és en ella mateixa una característica intrínseca de la migració femenina que es produeix sistemàticament en moltes àrees frontereres del planeta i que no per greu deixa d'assumir-se com un fet «inevitable» que forma part de l'itinerari.

– Per altra banda, d'aquesta idea d'«inevitabilitat» en sorgeix precisament el concepte de «desesperança apresada» (*learned helplessness*) que Bridget Wooding descriu com «un estat de resignació en el qual les dones víctimes de violència es “donen per vençudes” i acaben assumint les agressions com un càstig i un destí ineludibles».

2.2. Risc i vulnerabilitat: coyotes, polleros, exèrcits i altres espècimens

Durant el viatge les dones que decideixen migrar estan exposades a riscos i obstacles específics lligats a la seva con-

dició de cos sexual en femení que les situa en una posició especialment fràgil i les fa víctimes, com ja s'ha vist anteriorment, d'abusos, robatoris, violacions i explotació sexual, entre altres moltes formes de violència exercides per una àmplia varietat d'agressors i botxins, les accions i els comportaments dels quals han estat forjats en una cultura masculista més àmplia de violència contra les dones: *coyotes* o *polleros* (nom que reben les persones contractades pels o per les migrants com a guies clandestins per a ajudar-los a creuar la frontera, principalment entre Mèxic i els Estats Units), agents de policia *motxillers* i corruptes, autoritats migratòries, militars, *mareros* (bergants), delinqüents comuns, narcotraficants i fins i tot per altres migrants.

Sobre la violència comesa per les autoritats i els funcionaris, la periodista mexicana Sara Lovera afirma que «ningú no es fa càrrec de les migrants. Elles pateixen una enorme cadena de violacions als seus drets humans, i l'extorsió és una de les coses més terribles: per deixar-les passar per Mèxic, el pagament és el sexe per a les autoritats».

Així ho expressa també Oliva Ruiz en el seu article «Violència sexual: el cas de las migrantes centroamericanas en la frontera sur»:

«Amb els homes elles fan front al robatori i l'assalt per delinqüents, l'extorsió i la subordinació per autoritats i els múltiples i diversos perills que comporta ser transportat dalt d'un camió o un tren de càrrega o creuar a peu un desert, un riu, una selva o una muntanya.»

I és que travessar línies divisòries entre països es converteix en una situació d'alt risc i desprotecció per a les dones en trànsit que han de sortejar nombrosos perills en un context *sui generis*, fins i tot quan es troben sota la suposada protecció de les autoritats o sota l'«empara» del *coyote* que les ha d'ajudar a creuar (sempre que no fugi amb els diners, abandonant-les a la seva sort). La situació es torna particularment precària quan aquestes dones són traficades per xarxes de tracta i es converteixen en subjectes de violència sexual i maltractament per part dels mateixos homes que les transporten.

Aproximadament sis de cada deu dones migrants pateixen algun tipus d'agressió sexual durant el camí; agressions que es duen a terme com un acte d'ostentació de poder, com a instrument masculí de repressió i opressió. A més de la desigualtat de gènere, el marc de vulnerabilitat en què té lloc la violència sexual a les franges frontereres està íntimament lligat a la violència general patida pels immigrants indocumentats, a la indefensió aparellada a la falta de recursos econòmics i a l'absència de poder social, a la pèrdua de drets elementals i, en moltes ocasions, també a l'ètnicitat, a factors culturals i històrics del lloc d'origen i al mateix *background* de cada dona.

2.3. Violència sexual, VIH i salut reproductiva

A part de las seqüeles emocionals i psicològiques que la violència sexual comporta (limitació de la capacitat afectiva, apatia, insomni, hipervigilància, irritabi-

litat, etc.), també té efectes directes sobre la salut sexual i reproductiva de les dones migrants que han estat violades.

En primer lloc, i tot i que la relació entre migració internacional i VIH/ITS encara no ha estat gaire estudiada, sabem que la mobilitat poblacional i la vulnerabilitat dels migrants (homes i dones) té un paper determinant en la transmissió d'infeccions de transmissió sexual com la sida, fonamentalment a les fronteres internacionals, que, com hem vist, són llocs especialment hostils per a les dones migrants en trànsit.

Cal afegir que «de vegades les persones migrants són estigmatitzades com a portadores de malalties i és important aclarir que la migració en ella mateixa no provoca la infecció per VIH; al contrari, això depèn de com i sota quines condicions té lloc la migració» (Informe General sobre Gènere i Migració de BRIDGE i l'Institut d'Estudis de Desenvolupament –IDS– del Regne Unit).

Resulta imprescindible, a més, tenir en compte que la globalització de la pobresa i l'augment gradual de les migracions estan vinculats al desmantellament de les economies rurals locals centrades en el sector agrícola per causa de diferents factors, com ara les catàstrofes naturals, els conflictes armats o la pobresa estructural. És sota aquestes condicions i no unes altres que la relació entre pobresa i migració ha originat contextos d'alta violència, en què les agressions sexuals, a part de la tracta, la prostitució i una sèrie de pràctiques fruit de la discriminació de gènere, promouen la propagació del VIH entre persones, les vides precàries i poc vivibles –en paraules de Judith Butler–, de les que es

presenten com a menys dignes de ser plorades.

La violència sexual, per tant, augmenta exponencialment el risc de contraure malalties com el VIH, ja que les dones no són mestresses de la seva salut sexual i reproductiva, i regularment són obligades a mantenir relacions de risc sense ni tan sols la possibilitat de negociar els termes de les relacions sexuals o l'ús del preservatiu.

La manca d'accés a serveis socials i sanitaris i a programes de prevenció, assessorament i protecció de la violència sexual, suposa un altre gran element de vulnerabilitat per a les dones migrants, que amb aquesta «desesperança apresada» de la qual parlàvem anteriorment, assumeixen que inevitablement seran violades durant el trajecte o que hauran d'emprar el seu cos com a salconduit per a aconseguir arribar al destí. Davant d'aquesta certesa, per evitar quedar embarassades com a conseqüència de la violència, cada vegada més dones decideixen, abans d'emprendre el viatge, injectar-se potents anticonceptius com el Depo-Provera (també conegut popularment a l'Amèrica Central com la «injecció anti-Mèxic»), que resulta efectiu durant un període de tres mesos i que té una eficàcia de fins al 97%.

En l'article de Carlos Salinas «La ruta de las que serán violadas» publicat pel diari *El País* el novembre del 2011, descriu així la quotidianitat de l'ús del Depo-Provera:

«Per a les dones centreamericanes és fàcil accedir a un anticonceptiu com el Depo-Provera, ja que ha estat utilitzat durant dècades per les autori-

tats sanitàries com a tractament de planificació familiar. A Nicaragua, clíniques com Profamilia entreguen anualment unes 15.000 injeccions a més de quatre mil dones, el 80% de les quals de zones rurals. El seu ús està estès a tota l'Amèrica Llatina i està reconegut per l'Agència del Medicament dels EUA (FDA en anglès) [...]. Algunes ONG a l'Amèrica Llatina, tanmateix, asseguren que es tracta d'una droga perillosa, per possibles danys als ossos i problemes hormonals, i que ha estat introduïda a la regió pels països rics com a mètode d'esterilització massiva, per evitar el creixement de la població de les nacions pobres.»

Malgrat tot el descrit fins al moment en el present quadern i segons declara Alejandrina García Rojas, encarregada del Programa de VIH y Mujeres de l'organització civil Salud Integral para la Mujer (SIPAM), les dones migrants estan disposades a prosseguir la travessia, que pot durar setmanes o fins i tot anys, a la recerca d'una vida millor.

2.4. Dones migrants i maltractament institucional

Per a les dones migrants, la seguretat i la justícia no estan garantides. Aquesta manca de garanties es tradueix en una nova violència institucional que deixa indefenses milions de dones que cada any emprenen un llarg viatge des d'Àsia, l'Amèrica Llatina o Àfrica buscant més qualitat de vida per a elles mateixes i/o per a les seves famílies en uns països del mal anomenat primer món, que so-

vint les fa invisibles i les ignora, mirant cap a una altra banda.

Quant a la resposta institucional i l'atenció que reben les dones migrants víctimes de violència sexual, regularment acostuma a convertir-se en una nova forma de maltractament contra elles, que repercuteix en una gran desconfiança en la capacitat de les institucions (serveis socials, sanitaris, policials, judicials...) per a protegir-les o resoldre la situació. Aquesta suspicàcia redunda, al seu torn, en la disminució de les denúncies i, per tant, en la invisibilització d'aquest tipus de violència.

Són molts els estudis que han posat sobre la taula el concepte de violència institucional, ja que després de posar en coneixement de les autoritats l'agressió, són moltes les dones que se senten novament violentades en topar amb acti-

tuds d'indiferència, discriminació i inoperància de les institucions que en teoria tenen la responsabilitat de prevenir i/o intervenir davant de casos de violència masclista de qualsevol índole.

En la pràctica, els sistemes jurídics de molts dels països on es cometen les agressions no ofereixen garanties a les dones sobre la defensa dels seus drets ni preserva la seva llibertat de moviment i integritat física i psicològica. Així, massa vegades el sistema no promou la denúncia ni facilita la detenció i condemna dels agressors.

Els esforços esmerçats fins ara per organitzacions no governamentals i entitats civils per millorar la situació de violència a les zones de trànsit i atendre i orientar les dones migrants que veuen conculcats els seus drets continuen sent insuficients.

3. LACRA GLOBAL, PERSPECTIVA GLOBAL

«Tant el lloc d'origen, la ruta de migració com el lloc de destí estan marcats per la construcció social de gènere, de manera que les experiències anomenades en femení presenten diferències amb relació a les masculines, tant per a les que se'n van com per a les que es queden. Qüestions específiques com la violència sexual, el control de la seva sexualitat i la limitació dels seus drets humans són compartides per les migrants, tot i que sense oblidar evidentment els diferents orígens, capitals socials acumulats i expectatives personals.

Com tot fenomen social, la migració també presenta matisos i ens mostra històries signades per la determinació de superar els obstacles. Són nombroses les empremtes d'aquestes viatgeres silencioses que estan resignificant drets, vinculant persones i cultures, superant incerteses, llegant sabers.»¹¹

Tal com assenyala la llista elaborada el 2011 per la revista *Foreign Policy*, en la qual es classificaven els passos fronterers més perillosos del planeta, els conflictes i la violència no es produeixen només a l'interior dels països, sinó que molt sovint sobrevenen a les seves fronteres.

3.1. Frontera dominicanohaitiana

Com ja hem vist, les fronteres són llocs embullats en els quals s'interrelacionen

diferents actors i en els quals operen diferents formes de discriminació i violència contra les persones migrants. A la frontera entre la República Dominicana i Haití, en particular, les dones migrants i les desplaçades pel terratrèmol del gener del 2010 i, posteriorment, per la violència postelectoral desfermada l'abril del 2011, es mouen entre un eixam de funcionaris, policies, guàrdies de duana, proxenetes, timadors, cobradors, possibles ocupadors, traficants, etc., i es veuen exposades a un ventall ampli de violèn-

cies subjectes a diversos eixos de discriminació com, per exemple, el gènere, l'estatus migratori, la classe social o l'ètnia.

Haití és un estat fallit marcat per la pobresa extrema i la violència estructural. Les dones haitianes en trànsit que abandonen el seu país i intenten creuar la frontera troben ocupació principalment en les següents àrees: en el mercat de Comendador (a la província d'Elías Piña, a la banda dominicana), com a venedores; en cases particulars, com a treballadores domèstiques; o en la prostitució, tant a la ciutat de Comendador com a Belladère (a la banda haitiana).

Aquests són els punts calents principals de la línia divisòria entre ambdós països i també és la regió amb els nivells més alts i normalitzats de violència masculista en totes les seves variants (física, sexual, econòmica, institucional, verbal, psicològica...). A part, la franja fronterera comporta riscos alts de tràfic il·lícit de persones, incloent-hi la tracta amb finalitats d'exploració sexual.

Concretament, el mercat de Comendador és un espai important de treball i comerç per a moltes dones haitianes que, al seu torn, es veuen exposades a la corrupció i al «macuteig» de les autoritats que les extorsionen i les amenacen amb la deportació si no accedeixen, per exemple, a mantenir relacions sexuals amb ells.

Si bé la violència sexual contra les dones haitianes refugiades a les *tent cities* –els campaments de Port-au-Prince i rodalies– ha rebut molta atenció mediàtica aquests darrers anys gràcies a l'increment dels estudis i les investigacions relacionats amb la violència con-

tra la dona als campaments haitians, aquesta atenció no s'ha prestat en igual mesura i profunditat a la complexa situació de la frontera (allunyada de les capitals i dels centres de poder) i les seves conseqüències sobre la vida de les dones migrants.

Afegint encara més precarietat a la situació, la investigadora Bridget Wooding explica que «els brots de còlera (2010-2011) han dut les autoritats a tancar la frontera en diverses ocasions i a segregat els venedors i les venedores haitians dels dominicans en un mercat provisional a El Carrizal, tot això com a mesura de salut pública. Aquest fet va provocar que augmentés el nombre de dones que creuaven la frontera per punts no oficials, on es van veure exposades a robari, violència sexual i, en alguns casos extrems, homicidi/feminicidi».¹²

Malgrat tot, el percentatge de denúncies a la frontera sobre casos de violència contra les dones haitianes continua sent molt baix per causa de diferents factors:

- En primer lloc, el desconeixement dels seus drets.
- En segon lloc, el funcionament deficient dels serveis d'atenció a ambdós costats de la frontera.
- I per últim, la carestia d'aquests serveis i recursos a la frontera haitiana.

3.2. Àfrica subsahariana-Marroc-Europa

El Marroc també és país de trànsit per a molts migrants i sol·licitants d'asil procedents de l'Àfrica subsahariana que in-

tenten arribar a Europa, tot i que sovint es veuen obligats a romandre atrapats al Marroc indefinidament, sense poder avançar en el seu projecte migratori i sense poder tornar al país d'origen.

Moltes d'aquestes persones fugen de la pobresa extrema o de cruentos conflictes armats i les seves condicions de vida a Rabat, a Casablanca o a Oujda (a la frontera amb Algèria), són extremament dures. Així ho recollia el 2010 l'ONG Metges sense Fronteres (MSF) en un informe sobre la violència sexual a la zona:

«La gran majoria de les dones entrevistades per MSF (70% dels casos) va explicar que havia fugit del seu país d'origen per conflicte armat, persecució política i altres tipus de violència o abusos, com ara matrimonis forçosos, violència domèstica i abusos a la llar. En la resta de testimonis, sobretot els de les dones procedents de Nigèria, es van recollir raons de tipus econòmic, tals com la pobresa.»

Aquest mateix any, Metges sense Fronteres va atendre unes 145 víctimes de violència sexual. Segons l'organització, entre el maig del 2009 i el gener del 2010, «una de cada tres dones ateses per MSF a Rabat i Casablanca va admetre haver patit un o més episodis de violència sexual, ja fos al seu país de origen, durant el procés migratori i/o una vegada en territori marroquí. Aquesta xifra podria ser fins i tot més elevada, ja que algunes dones no van accedir a parlar o no van reconèixer allò que el seu propi testimoni evidenciava. L'ús de la violència sexual es converteix així en una

de les pràctiques violentes més habituals contra la dona en el marc del fenomen migratori».

El trajecte fronterer entre Algèria i el Marroc (passant de la ciutat algeriana de Maghnia a la ciutat d'Oujda, en territori marroquí) exemplifica l'extrema perillositat del trasllat i l'especial vulnerabilitat de les dones que el realitzen. Tal com recull el mencionat informe de MSF, el camí cap a Maghnia (punt de concentració dels grups de migrants que pretenen entrar al Marroc) acostuma a fer-se en condicions físiques molt dures:

«En general viatgen amuntegades durant uns quants dies a la part posterior de les *pick-ups* que travessen el desert, sense aturar-se per dormir ni menjar i sense gairebé aigua. En alguns trams són obligades a caminar per evitar els controls policials. Segons diversos testimonis recollits, es donen casos d'homes, dones i nens que moren a causa de les condicions del trajecte o de la violència. Les dones, a més, corren un elevat risc de ser víctimes de violència sexual.»

«Segons les dades compilades per MSF, el 59% de les 63 dones enquestades que han passat per Maghnia cap a Oujda han patit violència sexual. És possible que aquesta xifra sigui encara més gran si s'extrapola a la totalitat de migrants que passen per aquest punt, ja que és la ruta més utilitzada pels migrants –les xarxes de tràfic els condueixen per aquest lloc– i els actors que operen a la zona entre ambdós llocs fronterers són particularment violents.»

Com s'apuntava a l'inici d'aquest apartat, molts migrants i sol·licitants d'asil es troben «encallats» al Marroc, abandonats a la seva sort i sense poder reprendre el viatge cap a enlloc. Aquesta situació de llimbs i d'irregularitat impedeix que les dones que pateixen atacs denunciïn, per por i desconfiança respecte a les autoritats, fet que reforça un cop més la impunitat que empara els agressors. Algunes d'aquestes dones, a més, es troben sota el control de les xarxes de tracta o tràfic de persones i pateixen violacions diàries i explotació sexual.

No hi ha millor testimoni que les seves pròpies veus resumides en el següent extracte de la recopilació «Deu barques encallades a la platja. Deu relats sobre la migració africana subsahariana», realitzada pel Service Accueil Migrants (SAM) de Casablanca l'any 2010:¹³

«En dues setmanes arribar a Maghnia, a la frontera entre Algèria i el Marroc, i allà vaig haver d'esperar tres mesos més. Als afores de Maghnia hi havia un gran campament per als migrants: era un lloc enorme en aquell moment (novembre del 2004). Aquell no era un bon lloc. Em vaig penedir d'haver deixat Gao: això encara era pitjor! Estàvem a l'infern! Moltes persones van morir en aquell campament de Maghnia. Els homes eren els únics autoritzats per a anar a buscar menjar i aigua. Les dones havien de romandre a l'interior, tancades amb pany i clau.

Dormíem i menjàvem, això era tot. [...] Com a dona, he de dir que va ser una època difícil per a mi. Vaig

aprendre a fer-me passar per malalta per mantenir allunyats els homes. No en vaig tenir prou amb el meu embaràs per a protegir-me. Algunes noies van ser colpejades i ferides amb ganivets quan van tractar d'evitar tenir relacions sexuals amb els homes del campament. Jo m'amagava i... bé, confesso que no em dutxava gaire sovint, ja saps a què em refereixo?

No era el primer cop que em trobava així i ja estava acostumada a aquest tipus de situacions, però Maghnia era diferent. [...] No hi havia manera de sortir d'allà: una presó per als migrants a la frontera amb el Marroc.

[...] A principis del 2005 estava preparada per a superar l'últim obstacle que bloquejava la meva entrada a Europa. Però hi havia alguna cosa que no quadrava: després d'aquest llarg viatge cap a Europa, ja sabia que les persones que estaven pagant per mi volien que em fiqués a la prostitució, però aquesta no era la meva idea. Jo ja havia pres la meva decisió: un cop a Europa m'escaparia de nou i escolliria la meva pròpia vida. Prostitució: ja ho havia intentat i no era una opció per a mi. La gent d'Europa va organitzar el darrer pas: havia d'anar a Tànger, viure a la muntanya amb el meu bebè i des d'allà, agafar el vaixell cap a Espanya.

[...] Mali va ser la primera parada llarga: la ciutat de Gao. Tres mesos perdent el temps. Hi havia moltes noies de països diferents. Estàvem en una caseta, esperant. Em van dir

que anaven a Europa com jo. Em va sorprendre trobar-hi tantes noies que viatgen a Europa per anar a escola. Encara recordo com van començar a riure's de mi quan els vaig preguntar quin tipus d'estudis els agradaria seguir a Europa. Va ser aleshores quan vaig entendre que la prostitució seria el meu futur més proper. Depriement, molt depriement.

Vaig telefonar a "la meva dona de contacte" a Europa i li vaig preguntar de què es tractava. Aleshores ella em va dir que em donaria l'educació promesa, però que havia de treballar per a ella. Va dir que si jo no volia seguir el viatge podia tornar a casa i això és el que vaig decidir fer immediatament.

Però aleshores van començar tots els meus problemes: ella no va enviar més diners i es van endur tots els meus papers, així que no podia caminar lliure, no podia tornar a casa. Estava sola, varada a Gao.

No tenia ni tan sols la direcció de la meva família i, a més, sabia bé que no podia demanar ajuda, perquè no tenien mitjans.»

3.3. Amèrica Central-Mèxic-EUA

Són 3.185 quilòmetres de llarg. Aquesta és la longitud de la frontera que separa els Estats Units i Mèxic. Una frontera que aquestes darreres dècades s'ha convertit en una de les zones més conflictives de l'Amèrica Llatina i una de les més perilloses.

Malgrat això, la frontera nord de Mèxic rep un flux important de mi-

grants, principalment centreamericans i d'altres estats mexicans, que intenten entrar clandestinament als Estats Units buscant una oportunitat de millorar el seu nivell de vida i el de les seves famílies. En no aconseguir-ho, molts d'ells es veuen obligats a quedar-se a la frontera i busquen feina en ciutats mexicanes com Tijuana, Ciudad Juárez, Matamoros o Nuevo Laredo —el 80% de la indústria maquiladora de Mèxic es concentra a aquesta franja fronterera— per poder sobreviure o per aconseguir prou diners per a prosseguir el seu camí. En moltes d'aquestes ciutats hi ha, a més, «zones de tolerància», en les quals la violència, el capitalisme exacerbant de la maquila, la prostitució i el narcotràfic¹⁴ estan a l'ordre del dia.

Des de l'any 2006, la violència es va accentuar a la banda mexicana com a conseqüència de l'anomenada «guerra contra el narco» empresa per l'expresident Felipe Calderón, que va militaritzar el país desplegant unes 25.000 tropes de l'exèrcit i efectius de la policia federal al llarg del territori. L'increment de la violència va ser imminent i set anys després les xifres que es manegen són esfereïdores.

Segons l'organització México Unido contra la Delincuencia, només entre el 2007 i el 2011 van morir en aquest conflicte 80.745 persones (47.453 segons fonts governamentals).

«Tot i que en un principi la violència es concentrava als estats del nord, s'ha estès progressivament a la resta del país i avui és considerat per l'Organització de les Nacions Unides (ONU) com un dels cinc països

amb el nivell de delinqüència organitzada més gran del món.»¹⁵

El cas particular de la frontera nord es caracteritza per la seva triple configuració com a frontera social que separa dos nivells de vida econòmics molt diferents,¹⁶ frontera cultural entre el món anglosaxó i el llatinoamericà, i frontera natural, ja que el riu Bravo (o riu Grande per als nord-americans) pel qual milers de migrants intenten creuar cada any recorre gran part de la frontera entre ambdós països, aproximadament des de El Paso (Texas) fins a la desembocadura del golf de Mèxic, a l'estat de Tamaulipas.

Però, tenint en compte aquest context, a què es deu l'elevat flux migratori que rep aquesta franja fronterera? Si bé és cert que el procés de globalització ha contribuït al creixement dels fluxos migratoris en general, en la migració des dels estats del sud de Mèxic i des de les regions de l'Amèrica Central i del Sud cap al «somni americà» hi influeixen molts altres factors polítics, històrics, econòmics i culturals, com, per exemple, el marcat context de postconflicte dels països d'origen com ara Nicaragua, Guatemala, El Salvador o Hondures, països que arrossegueu greus problemes estructurals des de les dècades de 1980 i 1990.

Sense xarxes de suport i amb una manca absoluta d'informació sobre els seus drets, els migrants, homes i dones, procedents d'Amèrica Central que travessen Mèxic per arribar als Estats Units pateixen innumbrables vexacions, tal com han denunciat repetides vegades diverses organitzacions de drets humans

com ara Amnistia Internacional i alguns mitjans de comunicació que han intentat donar visibilitat a aquesta realitat.

En aquest panorama els grups tradicionalment oprimits es troben en una situació de major vulnerabilitat a la violació dels seus drets, com en el cas de les dones migrants que abandonen la seva comunitat en aquests països per sortir a la recerca d'unes circumstàncies millors:

«Anteriorment es migrava per tenir una millor qualitat de vida. En l'actualitat es migra per no tornar; avui creuar la frontera es converteix en una decisió de vida o mort. A la frontera, la terra de ningú, el dret a la vida no val gairebé res; es transforma en un gran buit en el qual les persones busquen el 'somni americà' i a vegades hi moren, deixant en el desert o al riu l'esperança de milers de persones per unes condicions de vida millors.»¹⁷

Com deia una popular cançó de José Alfredo Jiménez, en alguns indrets del món «la vida no val res». I, certament, aquesta frase descriu a la perfecció el trajecte que centenars de migrants centreamericans emprenen cada dia per travessar Mèxic al llong de La Bestia, un tren de mercaderies que recorre tot el país de sud a nord (una travessia d'uns cinc mil quilòmetres) i en el qual els migrants viatgen en flagrants condicions d'inseguretat.

Els migrants indocumentats, homes i dones, després de pagar a les màfies uns 1.200 dòlars (uns 880 euros), pugen al tren en marxa i viatgen al sostre o entre els vagons del tren, fent front durant

el camí a les amenaces i les agressions de diferents grups criminals, com ara Los Zetas,¹⁸ escindits del càrtel del Golf l'any 2010. Així ho ha declarat moltes vegades el sacerdot Alejandro Solalinde, fundador fa uns quants anys de l'alberg Hermanos del Camino d'Ixtepec, un lloc d'acollida per a viatgers en trànsit que ofereix ajuda i atenció integral a les persones que opten per aquesta ruta per a arribar als Estats Units:

«El migrant és una mercaderia sotmesa a extorsions, robatoris i sequestros¹⁹ durant el camí. Ara, a més, s'ha imposat una nova pràctica: demanar-los cent dòlars per cada tram que recorren al tren i, si no els tenen, els tiren. A alguns els maten, altres tenen la sort de caure sobre tou i només queden ferits, altres són mutilats. [...] Són persones que han sortit forçades de casa seva i del seu país perquè no hi ha feina, i no parlem ja de qualitat de vida. Nosaltres intentem avisar-los que el nord (de Mèxic) és pitjor. Els parlem dels sequestros, els expliquem que posen en perill la seva vida, però ens diuen que, per morir al seu lloc d'origen, millor morir intentant arribar al nord. I seguiran viatjant i buscant nous racons per aconseguir-ho.»²⁰

El pare Solalinde, que ha estat agredit i detingut diverses vegades per assenyalar les organitzacions criminals i per denunciar la indiferència i la complicitat del Govern i de les autoritats, treballa exigint lleis més justes que protegeixin els migrants al seu pas per Mèxic i que els permetin viatjar per vies més segures. Però, de moment, cap de les

iniciatives presentades no ha cristal·litzat.

Cal assenyalar que la major part de les persones centreamericanes que intenten arribar als Estats Units són dones. Segons la Mesa Nacional para las Migraciones de Guatemala, les dones representen el 57% dels migrants de Guatemala i el 54% de El Salvador i Hondures. I en aquest marc d'injustícia i desraons, són precisament elles les que tornen a emportar-se la pitjor part: s'estima que entre sis i vuit de cada deu dones centreamericanes són violades al seu pas per Mèxic. Altres, com s'apunjava anteriorment, es veuen obligades a oferir favors sexuals a canvi de protecció o per a aconseguir travessar fronteres i zones guardades.

Per desgràcia, el patiment, la discriminació i la violència basada en el gènere no acaben en arribar a la frontera nord.

3.4. Dones desplaçades a altres àrees del món

Una altra forma de migrar és el desplaçament forçat intern (com en el cas de Colòmbia) o extern (com passa a Somàlia, per exemple). En aquestes circumstàncies les persones migrants no tenen un projecte migratori concret, sinó que es veuen obligades a abandonar el seu lloc d'origen contra la seva voluntat, fugint de la guerra, de les crisis alimentàries o dels desastres naturals, entre altres causes.

A propòsit dels desplaçaments forçats de dones com a conseqüència de conflictes armats, el paràgraf 136 de la Plataforma d'Acció de Beijing (ONU 1995) recull això:

«Les dones i els nens constitueixen el 80 per cent dels milions de refugiats i altres persones desplaçades del món, incloent-hi els desplaçats interns. Es veuen amenaçats amb la privació de les seves propietats, béns i serveis, i del seu dret de tornar al seu lloc d'origen, així com amb la violència i la inseguretats. Caldria prestar especial atenció a la violència sexual contra les dones i les nenes desarrelades, que es fa servir com a mètode de persecució en campanyes sistemàtiques de terror i intimidació, i al fet que s'obligui els membres d'un determinat grup ètnic, cultural o religiós a fugir abandonant la seva llar. Les dones també es poden veure obligades a fugir a causa d'una por ben fundada de patir persecucions per les raons enumerades en la Convenció sobre l'Estatut dels Refugiats de 1951 i el Protocol de 1967, incloent-hi la persecució en forma de violència sexual o uns altres tipus de persecució basats en el gènere, i segueixen sent vulnerables a la violència i l'exploatació durant la seva fugida, als països d'asil i de reassentament, així com durant la repatriació i després d'ella. Sovint, en alguns països d'asil, les dones troben dificultats perquè se les reconegui com a refugiades quan invoquen motius basats en aquest tipus de persecució.»

La Plataforma d'Acció de Beijing insta els estats a intervenir per reduir les violacions als drets humans de les dones en contextos de conflicte, i més concretament, a «proporcionar protecció, assistència i capacitació a les dones re-

fugiades, a altres dones desplaçades que necessiten protecció internacional i a les desplaçades internament».

De la mateixa manera que en els processos migratoris «voluntaris», la situació de vulnerabilitat de les dones durant el desplaçament provocat per conflictes, catàstrofes naturals, sequeres, etc., és particularment elevada, especialment durant el camí o exili cap als camps de refugiats. La majoria parteixen del seu lloc d'origen amb poques pertinences i recursos, sovint amb fills al seu càrrec i amb poca informació sobre com arribar a un lloc segur.

Per tot això, les dones desplaçades estan, una vegada més, especialment exposades a la violència sexual durant el trajecte, i fins i tot en els mateixos camps de refugiats –suposadament segurs–, tant per part de militars i grups armats com d'altres homes que aprofiten les circumstàncies, ja que les dones no només han de bregar amb les amenaces i els abusos que pateixen personalment, sinó que s'han de fer càrrec del benestar i la seguretat física de la seva família.

Aproximadament la meitat de les persones desplaçades són dones adultes i nenes, que s'enfronten a la severitat de les llargues jornades de camí i sovint a l'assetjament i a la violència sexual, havent perdut en aquest mateix trajecte cap a l'exili l'empareda de la seva llar, de la seva estructura familiar i del seu govern que les sotmeten a la més absoluta indiferència.

Tot i que en els últims anys l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Refugiats (ACNUR o UNHCR en anglès) ha posat en marxa una sèrie de

programes destinats a garantir l'accés de les dones a la protecció legal i, primordialment, a l'ajuda humanitària d'emergència mentre intenten compondre la seva vida, no n'hi ha hagut prou amb aquestes mesures per a pal·liar els abusos generalitzats contra les dones.

A continuació exposem dos exemples clars de situacions de desplaçament en què les dones es veuen immerses en contextos d'alta violència, dels quals són les principals víctimes i alhora supervivents:

3.4.1. Somàlia-Kenya

Després de més de vint anys de conflicte armat i en un país en què el 43% dels 9,8 milions de persones que l'habiten viuen en extrema pobresa, les dones somalis són l'exponent perfecte de la macabra aliança entre capitalisme i patriarcat al món i de la indolència de la comunitat internacional davant el seu patiment. A Somàlia, les dones pateixen sistèmicament i quotidianament tota una sèrie d'injustícies, escassetats i violències entre les quals trobem (per esmentar-ne només algunes) la fam, la pobresa extrema, les agressions sexuals, la mutilació genital (especialment la infibulació²¹), els matrimonis forçats o el nul sistema de salut que afecta substancialment la salut sexual i reproductiva (a Somàlia una dona embarassada té el 50% de probabilitats de morir durant el part).

El desplaçament des de Somàlia fins a arribar a Dadaab, el camp de refugiats més gran del món, situat a la banda kenyana de la frontera, és llarg i perillós. Durant el viatge, dones i nenes són víc-

times de violacions comeses per homes armats, majoritàriament militars i assaltants, i quan arriben a Dadaab les seves perspectives d'aconseguir un refugi segur es veuen sovint enfosquides per nous obstacles i la constant amenaça del masclisme i la violència sexual.

Així ho afirmava l'agost del 2013 Donatella Rovera, assessora general d'Amnistia Internacional sobre situacions de crisis:

«Les dones i les nenes, obligades ja a fugir de la seva llar per causa del conflicte armat i la sequera, s'enfronten ara al trauma addicional de viure sota amenaça d'agressió sexual. [...] Moltes dones amb les quals parlem viuen en refugis fabricats amb draps i plàstics, que no ofereixen cap seguretat. En el context de desgovern general al país i de manca de seguretat d'aquests camps, no és estrany que es cometin abusos tan terribles.»

Segons dades de les Nacions Unides, l'any 2012 es van produir a Somàlia uns 1.700 casos de violació en assentaments per a persones desplaçades internament, i almenys el 70% dels casos van ser perpetrats per homes armats amb uniformes del govern. Gairebé una tercera part de les supervivents eren menors de divuit anys.

La major part de les víctimes de violència sexual explicava que no havien denunciat l'agressió a les autoritats per por de l'estigma i per falta de confiança en la capacitat i en la voluntat de la policia d'esclarir el que havia succeït, ja que a Somàlia els processos penals i les sentències per casos de violació o altres

formes de violència sexual són excepcionals. En aquesta línia, Rovera afirma:

«La manca de capacitat i de voluntat de les autoritats somalis per investigar aquests delictes i posar els responsables a disposició judicial deixa les supervivents de violència sexual encara més aïllades i contribueix a propagar un clima d'impunitat en el qual els agressors saben que no han de pagar pels seus delictes. [...] S'han de prendre mesures concretes per a garantir justícia a les víctimes i transmetre d'una manera enèrgica i inequívoca el missatge que la violència sexual no es pot tolerar ni es tolerarà.»

3.4.2. Colòmbia

El desplaçament intern a Colòmbia, a causa de la pressió generada pel conflicte armat que es manté a l'est i el nord-est del país des de la dècada de 1960 entre el Govern colombià, la guerrilla i els grups paramilitars, ha deixat pràcticament despoblada aquesta regió.

L'any 2009 Oxfam ratificava en un dels seus informes que «la violència sexual és una de les principals causes del desplaçament forçat a Colòmbia» i asseverava que, de la mateixa manera que en moltes altres àrees del planeta, la impunitat i la incúria de les institucions s'uneixen per no investigar, jutjar, sancionar i reparar els casos de violència sexual. Davant aquest panorama, moltes dones no s'atreveixen a denunciar i la justícia no arriba mai...

«En el cas de Colòmbia, hi ha informacions febaents procedents d'in-

vestigacions nacionals i internacionals sobre les violacions perpetrades contra els drets sexuals i reproductius de les dones per part dels diferents grups armats involucrats en el conflicte. Aquests comprenen una àmplia gamma de crims: abús sexual i violacions, anticoncepció i esterilització forçades, prostitució forçada, esclavitud sexual i altres formes de violència sexual i fins i tot la mort.»²²

D'altra banda, davant la rellevància de la violència sexual com una de les primeres causes del desplaçament intern a Colòmbia, el Comitè de l'ONU per a l'eliminació de la discriminació de la dona va assenyalar el 23 d'octubre del 2013 la necessitat de fer seure les dones a la taula de negociacions de pau que el govern colombià està duent a terme amb les FARC des del novembre del 2012.

3.4.3. Somàlia i Colòmbia no són casos aïllats

En altres zones del món, com ara el sud-est asiàtic, la República Democràtica del Congo, el Txad o el Sudan, milers de dones són objecte de violència sexual cada any.

Així, per exemple, les dones i les nenes congoleeses que són expulsades d'Angola sovint són agredides sexualment per les forces de seguretat angoleeses i congoleeses, al llarg de la franja fronterera d'uns països en els quals la violència sexual s'ha convertit en una pandèmia.

De la mateixa manera, els grups rebels armats ataquen sistemàticament centenars de milers de refugiats a Darfur. De res no han servit els acords de

pau amb els líders d'alguns grups armats ni la unió de forces per a monitorar la frontera. Segons informes de la Comissió per a Dones i Nens Refugiats, en la majoria dels camps de refugiats visitats el 2005 al Txad i al Sudan es van reportar casos d'agressions físiques i violació a dones dutes a terme per membres de la milícia *janjaweed*. Com a resultat d'aquestes violacions, moltes d'aquestes dones van quedar embarassades, i no van denunciar per por de l'estigma social que encara avui acompanya les víctimes de violència sexual en massa societats.

En molts països asiàtics com Tailandia i Myanmar, en els quals els fluxos migratoris femenins interns són abundants (les indústries de treball intensiu destinades a l'exportació donen feina a milers de dones) i el treball forçat, l'explotació sexual i la tracta són abusos normalitzats contra els drets humans, moltes dones pobres són víctimes de violència sexual. A Myanmar, a més,

l'exèrcit del Consell Estatal per a la Restauració de la Llei i l'Ordre (CER-LO) obliga les persones sense recursos a treballar de forma forçosa, mentre que els soldats sotmeten les dones joves a tota mena de vexacions.

Per lluitar contra la discriminació i la violència contra les dones desplaçades en les àrees postconflicte, la Resolució 1.325 (2000) del Consell de Seguretat de les Nacions Unides demanda als estats i les seves forces armades que incorporin la perspectiva de gènere en les seves accions i estiguin capacitats en el que concerneix a la defensa dels drets de les dones. Així mateix convida els responsables del disseny dels camps de refugiats, de la protecció, de la repatriació i del reassentament, a tenir en compte les necessitats especials de dones i nenes. Desafortunadament, l'incompliment en l'aplicació de la Resolució no està sent sancionat i són pocs els països que han posat en pràctica les recomanacions de l'ONU.

4. RENDICIÓ DE COMPTES I REPARACIÓ

Les conductes misògines, la corrupció, la impunitat²³ social (la passivitat i la manca de sancions des de la societat) i la impunitat estatal (la manca de sancions dels delictes per part de les institucions) s'alien en un pacte macabre contra les dones migrants que es converteixen en les principals víctimes d'una violència masculista que s'exacerba sense límit en moltes àrees frontereres i de trànsit del món.

Davant d'aquesta situació, la manca de reparació integral per a les migrants víctimes de violència sexual continua sent una de les grans assignatures pendents. Les profundes conseqüències que l'abús té sobre les dones, fins i tot sobre la mateixa percepció que tenen d'elles mateixes, poden transcendir molt més enllà del procés migratori i convertir-se en un trauma que les acompanyi i estigmatitzi tota la vida si no es fa l'acompanyament pertinent amb programes, personal i infraestructures qualificades i dotades amb tots els mitjans i coneixements sobre la dinàmica migratòria necessaris per a atendre les necessitats de les dones que han estat agredides.

Fins ara els instruments internacionals que hi ha en matèria de migracions no tenen disposicions específiques sobre gènere i han tingut una baixa ratificació per part dels estats. Tot i així, la Comissió Interamericana de Drets Humans (CIDH) considera que:

«El deure d'actuar amb la deguda diligència requerida exigeix dels estats un compromís real d'adoptar mesures encaminades a la prevenció, investigació, sanció i reparació de la violència sexual; intervencions orientades a assegurar el gaudi integral dels drets de les dones i el seu dret a viure lliures de discriminació. Com a part d'aquest deure, els estats han

reconegut el caràcter prioritari del problema de la violència sexual mitjançant la ratificació d'instruments internacionals com la Convenció de Belém do Pará, encara l'instrument més ratificat del sistema interamericà de drets humans.»²⁴

La gravetat del greuge és tal que només el compliment dels paràmetres internacionals de veritat, justícia i reparació poden reparar el dany moral causat. Però per a això cal la implementació de mesures amb una vocació transformadora dels contextos de discriminació on es reproduceix la violència sexual, que han de partir d'una perspectiva de gènere i intercultural, i que han d'anar destinades a restituir els drets de les víctimes que han estat vulnerats. Per a aconseguir una reparació integral, doncs, i tenint en compte les recomanacions de la CIDH, s'ha de completar el següent procés:

- Restitució: intentar restablir la situació prèvia de la víctima i els seus drets.
- Indemnització: reconèixer patrimonialment els danys i perjudicis ocasionats.
- Rehabilitació: cal oferir tota l'atenció mèdica i psicosocial que ajudi la víctima a continuar la seva vida social i quotidiana.
- Garanties de no repetició: els governs han de garantir a les dones una vida lliure de violència impedit que es tornin a repetir aquest tipus d'accions.
- Mesures de satisfacció: són mesures destinades principalment a la justícia, a la recuperació de la memòria

històrica de les víctimes i a l'assistència als qui busquen esclarir les agressions.

En tot cas, l'estructura estatal ha d'oferir garanties a les víctimes a través d'un sistema judicial equànim i competent que estigui capacitat per a abordar les especificitats de la violència contra les dones, principalment la de caràcter sexual, de forma resolutiva i ferma per a jutjar i sancionar els responsables directes del delictes.

Més enllà de les garanties que els mecanismes judicials i administratius ofereixen, de la rendició de comptes duta a terme pels governs i de les mesures de rescabament i compensació que s'estableixin, ens trobem amb una altra necessitat essencial per a la reparació integral i per a la no repetició futura a la qual no s'està prestant prou atenció: la prevenció. En aquest àmbit, l'educació afectivosexual des de la igualtat de gènere en la infància i durant l'adolescència té un paper fonamental, pel fet de dotar l'alumnat d'eines per a assolir una convivència entre dones i homes basada en el respecte, en l'autonomia emocional, en l'ètica del consentiment i en la igualtat de drets, entre altres valors. Una convivència, al cap i a la fi, alliberada d'estereotips de gènere, de desigualtats de poder i de masculinitats encara avui fonamentades en el control, la força i la violència.

Pel que fa a la violència sexual, la prevenció, la rendició de comptes i la reparació integral tenen com a objectiu últim el trencament amb les desigualtats que originen aquesta violència i l'observació dels drets humans, de manera

que les dones puguin migrar de forma segura i en igualtat de condicions respecte als seus companys homes, beneficiant-se així de les oportunitats que la mobilitat els pugui oferir. Per això, segons l'Institut d'Estudis de Desenvolupament del Regne Unit, cal que els estats prenguin algunes mesures bàsiques:

- Que fomentin polítiques públiques orientades a assegurar prou canals regulars per a l'entrada de les dones, amb la finalitat d'evitar que siguin empeses a vies irregulars més arriscades.
- Contraure acords bilaterals entre els països emissors i receptors que protegeixin els drets de les migrants.
- Donar suport i ratificar els marcs del Dret Internacional que brinden

protecció a les dones migrants, tals com la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona (CEDAW), la Resolució 1.325 del Consell de Seguretat de les Nacions Unides i la Plataforma d'Acció de Beijing, entre altres.

- Donar suport a les migrants durant tot el procés migratori, proporcionant-los informació sobre drets legals abans de la seva partida i assegurant-los l'accés a serveis bàsics tals com habitatge, educació i salut.
- Donar suport a l'organització i la solidaritat entre grups de migrants amb la finalitat d'encaminar i analitzar els assumptes relacionats amb l'exclusió i l'aïllament que pateixen.

5. PER A LA REFLEXIÓ

En aquest quadern hem intentat fer una modesta aproximació a un fenomen la complexitat i la magnitud del qual donaria per a uns quants llibres. Sigui com sigui, la lectura d'aquest quadern i les preguntes que en poden sorgir suposen un primer pas de resistència individual i col·lectiva davant la violència sexual.

Per a continuar reflexionant sobre les interseccions entre el gènere, el procés migratori, el creuament de fronteres i la violació dels drets humans de les dones, aquí tens algunes dades i idees que poden resultar interessants:

– L'apoderament de les dones migrants i el coneixement que tinguin dels seus drets és clau a l'hora de posicionar-se davant una agressió sexual de manera que es puguin corregir les asimetries de poder relacionades amb el gènere que pateixen respecte als homes que migren.

– Els estats han de procurar garantir la seguretat ciutadana en el trajecte migratori.

– No hi ha cap dubte que les dones migrants en contextos de frontera se situen en una posició de vulnerabilitat espectacular, però les estadístiques per a la generalitat de les dones al món no són menys alarmants i ens han de fer reflexionar:²⁵

- Una de cada tres dones ha viscut o viurà algun tipus de violència al llarg de la vida.
- Una de cada cinc dones ha estat o serà víctima de violació sexual o del seu intent.
- El 19% dels problemes de salut que tenen les dones d'entre quinze i quaranta-quatre anys als països desenvolupats es relaciona

amb la violència de gènere i les violacions.

- Moltes dones pateixen assetjament sexual en diferents moments de la vida. Entre un 40% i un 50% de dones de la Unió Europea ho va reportar al lloc de treball.

- Més del 80% de les víctimes de tracta de persones són dones obligades a exercir la prostitució, treballs forçats o servitud.

- Les dones es troben entre el 70% dels més pobres del món.

- Al món, cada any es practica l'ablació a dos milions de nenes, que s'afegeixen als cent milions de dones mutilades genitalment.

- Només a Espanya, entre el 1999 i el novembre del 2013 unes 950 dones han mort assassinades per la seva parella o exparella.

- El 35% de les dones del planeta més grans de quinze anys ha patit alguna vegada violència física per part de la seva parella o una agressió sexual per part d'una altra persona. Això dona un total d'uns 920 milions de dones a tot el món.

– Cal sensibilitzar i conscienciar la població en general sobre aquesta mena d'agressions. La violència de gènere i, en aquest cas, la violència sexual en particular, no són només un acte individual sinó una manifestació sociocultural que posa en relleu els diferents nivells de tolerància de la societat en qüestió.

– Segons Melissa Alvarado i Benny Paul, perquè les accions preventives tinguin èxit és imprescindible i decisiu involucrar-hi activament els ho-

mes: «Com que la majoria dels perpetradors són homes, és important que reflexionin sobre la seva actitud respecte a aquest tipus de violència, que afecta de forma desproporcionada dones i nenes».

Tenint en compte aquestes dades i idees, pot resultar revelador fer-se davant això algunes preguntes sobre la nostra percepció:

– Per què la violència sexual contra les dones migrants no rep l'atenció mediàtica deguda?

– A què es deu la invisibilitat de les dones que migren en situacions d'alt risc quant a la seva seguretat?

– Quin paper tenen en aquest ostracisme factors com la posició social o el color de la pell?

– Quines raons socioculturals fan que les dones migrants acceptin la violència en contra seva com a part de la seva quotidianitat o com a peatge per a assolir una vida millor?

– Cal trencar el silenci i actuar contra la indiferència, ja que la invisibilitat de la violència sexual resulta fins i tot més atroç que els mateixos abusos. Per això, cal implicar les supervivents de violència per a prestar ajuda a altres dones que hagin viscut circumstàncies similars. Sent així, com poden actuar aquestes dones per a convertir-se en agents de canvi?

– Diu la sociòloga Pilar Aguilar que «per a comprendre els perquè dels comportaments violents contra les dones –i més concretament la violència sexual– cal escodrinyar i interrogar l'estructura simbòlica i l'u-

nivers imaginari de les nostres societats, ja que sustenten i nodreixen les nostres conductes i els nostres actes». En quina mesura els diferents agents socialitzadors (família, escola, mitjans de comunicació, etc.) ens ensenyen a tolerar i minimitzar la violència contra les dones i a justificar-la, específicament en els casos d'agressió sexual? Per què les dones que pateixen una violació segueixen tement l'estigma social?

– La violència física i sexual i el femicidi són les formes més extremes de la desigualtat de gènere, però hi ha altres violències més subtils, anomenades micromasclismes, molt presents en la nostra vida –sovint són aclamades i aplaudides– que són el caldo de cultiu perfecte per a les primeres: l'ús sexista del llenguatge, les bromes i acudits de contingut sexual referits a les dones, la defensa de la gelosia com a part inherent de l'amor, el control sobre la parella (horaris, activitats, relacions socials, cites...), la manca de responsabilitat sobre les tasques d'atenció o el treball domèstic, els silencis menyspreadors utilitzats com a forma de manipulació, la intimidació, els comentaris ofensius, la desautorització i la desvaloració, el xantatge emocional, el control econòmic, el paternalisme... Reconeixem aquestes formes de violència? Les hem pati-

des o exercides en algun moment? ¿Callem molts cops davant aquests actes de menyspreu a les dones?

– Diu la periodista Soledad Gallego-Díaz que «per a combatre l'antisemitisme no cal ser jueu, com per a lluitar contra el racisme no cal ser negre. Lamentablement, de vegades sembla que per a combatre la discriminació de la dona cal ser dona». Quin paper tenen (teniu) els homes en la lluita per la igualtat de gènere i contra la violència masclista? Quin tipus de masculinitat se segueix transmetent a les famílies, a l'escola o en els mitjans de comunicació? Com influeix això en la tolerància i justificació de la violència sexual? Realment hem assumit com a societat que la violència contra les dones és un assumpte que ens incumbeix a tots i a totes?

– La cultura de la violació és molt present en la nostra societat i encara, en ple segle XXI, la societat segueix invertint la càrrega de la culpa, assenyalant la víctima en comptes de l'agressor. Continuem sentint frases com «es va deixar», «s'ho estava buscant», «anava provocant»... I la violència no té cap excusa. Eduquem les nenes perquè vagin amb compte o els nens perquè tractin les dones com a iguals i respectin la seva voluntat i el seu cos?

6. CENTRES D'INFORMACIÓ I RECURSOS

- *Oficina de Derechos Humanos de la Casa del Migrante* a Tecún Umán (Guatemala).
- *Service Accueil Migrants* a Casablanca (Marroc) Projecte del Servei Jesuïta a Refugiats (Europa).
- *Red Fronteriza Jano Siksè* (Haití-República Dominicana).
- Comitè Internacional de Rescat (IRC en anglès) a Mae Hong Son (Tailàndia).
- *Coordinadora de Organismos no gubernamentales en Pro de la Mujer* a Ciudad Juárez (Mèxic).
- *Casa Amiga* a Ciudad Juárez (Mèxic).
- *Metges Sense Fronteres* (Espanya).
- *Salud Integral para la Mujer* (SIPAM) (Mèxic).
- ONU Dones: <http://www.unwomen.org/es/>.
- Violència sexual contra dones i nenes - Amnistia Internacional: <http://www.es.amnesty.org/temas/mujeres/violencia-sexual-contra-mujeres-y-ninas/>.
- Albergue Hermanos del Camino de Ixtepec: <http://www.hermanosenelcamino.org/index.html/>.

7. BIBLIOGRAFIA

- BOTERO, Ángela i LOZANO, Inmaculada, *Tras el espejo del capitalismo global. Violencia sexual al otro lado: el cuerpo visible. Jaque a la reina negra*, Madrid: ACSUR-Las Segovias, 2011.
- CIDH, «Acceso a la Justicia para mujeres víctimas de violencia sexual en Mesoamérica», UNFPA i AECID, 2011.
- ECOSOC, «Informe del representante del Secretario General de Naciones Unidas sobre los desplazados internos: misión de seguimiento a Colombia», E/CN. 4/2000/83/Add.1, 2000.
- ECOSOC, «Informe sobre la violencia contra la mujer perpetrada y/o condonada por el Estado en tiempos de conflicto armado (1997-2000)», E/CN. 4/2001/73, 2001.
- GIRÓ, Xavier, *et al.*, *Los documentales del feminicidio en Ciudad Juárez*. Barcelona: Oficina de Promoció de la Pau i dels Drets Humans IV. Col·lecció: Materials de pau i drets humans, núm. 18 (2010).
- MAGALLÓN, Carmen, *Mujeres en pie de paz: pensamientos y prácticas*, Madrid: Siglo XXI, 2006.
- MAISTERRA, Olivia Alejandra, «Experiencias transmigratorias de mujeres centroamericanas: viajeras invisibles, un caleidoscopio de emociones», Guadalajara: CUCSH-UdeG, 2012.
- MÉDICOS SIN FRONTERAS, «Violencia sexual y migración. La realidad oculta de las mujeres subsaharianas atrapadas en Marruecos de camino a Europa», MSF-E, 2010.
- MONZÓN, Ana Silvia, *Las Viajeras Invisibles: Mujeres Migrantes en la Región Centroamericana y el Sur de México*, Guatemala: PCS-CAMEX, 2006.
- RUIZ, Olivia, «Violencia sexual: el caso de las migrantes Centroamericanas en la frontera sur», a Teresa FERNÁNDEZ DE JUAN (coord.), *Violencia contra la mujer en México*, México DF: Comisión Nacional de los Derechos Humanos, 2004.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, Gabriela, «Del riesgo a la vulnerabilidad. Bases metodológicas para comprender la relación entre violencia sexual e infección por VIH/ITS en migrantes clandestinos», a *Salud mental*, vol. 28, núm. 5 (2005).
- SPENER, David, «El apartheid global, el coyotaje y el discurso de la migración clandestina: distinciones entre violencia personal, estructural y cultural», a *Migración y Desarrollo*, núm. 10 (2008), pàg. 127-156.
- WOODING, Bridget, «La lucha de las mujeres migrantes haitianas por la seguridad ciudadana», a *Migración y desarrollo*, vol. 10, núm. 18 (2012), pàg. 41-65.

8. NOTES

1. Olvia Alejandra MAISTERRA, «Experiencias transmigratorias de mujeres centroamericanas: viajeras invisibles, un caleidoscopio de emociones», *Vínculos*, Guadalajara, CUCSH-UdeG, 2012, pàg. 81.
2. Dades del Departament d'Assumptes Econòmics i Socials de les Nacions Unides i de l'Organització Internacional de la Migració.
3. El concepte de gènere fa referència a les diferències entre dones i homes establertes i construïdes pels convencionalismes i per altres agents socials, econòmics, polítics i culturals. Entenem, doncs, per discriminació de gènere, el tracte sistemàtic desfavorable respecte a les dones per raó del seu sexe, negant-los drets, oportunitats i recursos.
4. La violència contra les dones adopta formes diverses: feminicidi, infanticidi selectiu, tortura mitjançant agressió sexual, mutilació genital, violació i comerç sexual, maltractaments, agressió psicològica, assetjament, discriminació, segregació, matrimonis forçats, violència institucional després d'una agressió o violació institucional a les dones agredides...
5. A partir de la dècada de 1990, la violència física, sexual i emocional que experimenten moltes dones per raons de gènere va ser tipificada com una violació dels Drets Humans.
6. Carmen MAGALLÓN, *Mujeres en pie de paz: pensamientos y prácticas*, Madrid, Siglo XXI, 2006, pàg. 38.
7. Olivia RUIZ, «Violencia sexual: el caso de las migrantes Centroamericanas en la frontera sur», a Teresa FERNÁNDEZ DE JUAN (coord.), *Violencia contra la mujer en México*, México DF, Comisión Nacional de los Derechos Humanos, 2004, pàg. 90.
8. Idea treballada per Laia FARRERA, Marta MUIXÍ, Dolors SIERRA, Xavier GIRÓ i Sonia HERRERA a *Los documentales del feminicidio en Ciudad Juárez*, Barcelona, Oficina de Promoció de la Pau i dels Drets Humans IV. Col·lecció: Materials de pau i drets humans, núm. 18, 2010, pàg. 8.
9. La concepció de la dona com a propietat de l'home o dels homes en el seu conjunt comporta al seu torn l'absència total d'identificació i empatia respecte a ella.
10. Inmaculada LOZANO, Ángela BOTERO, *Tras el espejo del capitalismo global. Violencia sexual al otro lado: el cuerpo visible. Jaque a la reina negra*, Madrid, ACSUR-Las Segovias, 2011, pàg. 85.
11. Ana Silvia MONZÓN, *Las Viajeras Invisibles: Mujeres Migrantes en la Región Centroamericana y el Sur de México*, Guatemala, PCS-CAMEX, 2006, pàg. 42.
12. Bridget WOODING, «La lucha de las mujeres migrantes haitianas por la seguridad ciudadana», a *Migración y desarrollo*, vol. 10, núm. 18, 2012, pàg. 48.
13. José Luis IRIBERRI, «Diez barcas varadas en la playa. Diez relatos sobre la migración africana subsahariana», Casablanca, Service Accueil Migrants-SAM, 2010. Text inèdit que pròximament publicarem a la nostra col·lecció virtual, www.cristianismejusticia.net/virtual/.
14. El negoci de la droga a Mèxic mou prop de 25.000 milions de dòlars, dels quals només 6.000 milions es queden al país. La resta és introduït en el sistema financer dels Estats Units per a ser blanquejats. No es pot, doncs, parlar del narcotràfic a Mèxic sense parlar de la vinculació econòmica amb els Estats Units, primer país consumidor de drogues a escala mundial. (S. HERRERA, «El secuestro de la libertad de expresión en México», a *Panorámica Social*, març de 2011).
15. S. HERRERA, «El secuestro de...».
16. La principal diferència econòmica a ambdós costats de la frontera és que a Mèxic un treballador pot guanyar 4 dòlars (2,98 euros) el dia, mentre que el sou mínim legal als Estats Units fins a l'any 2006 era de 5,15 dòlars (3,83 euros) per hora. Aquest és la principal raó per la qual molts immigrants arriben a la frontera de manera il·legal. La desigualtat entre les dues economies genera tensions constants a la frontera. Com bé saben els fun-

cionaris d'immigració tant de Mèxic com dels Estats Units, la frontera representa un imant per a persones procedents de diversos llocs. (GIRÓ, *et al.*, *Los documentales...*, pàg. 15).

17. MAISTERRA, «Experiencias transmigratorias...», pàg. 81.
18. L'any 2010, 72 immigrants centreamericans que intentaven creuar fins als Estats Units van ser assassinats per *Los Zetas* a l'estat septentrional de Tamaulipas.
19. Segons la Comissió Nacional de Drets Humans de Mèxic, entre l'abril i el setembre del 2010, 11.000 migrants van ser segrestats al país.
20. *Eldiario.es*, 28/8/2013.
21. Segons l'Organització Mundial de la Salut (OMS), la infibulació consisteix en l'eliminació de la part genital externa (clítoris, llavis menors i llavis majors) i la costura i/o estretiment de l'obertura vaginal amb fibres vegetals, filferro o fil de pescar.
22. Informe del representant del Secretari General de les Nacions Unides sobre els desplaçats interns: missió de seguiment a Colòmbia.
23. La impunitat és un dels principals instigadors i reproductors de la violència contra les dones.
24. COMISSIÓ INTERAMERICANA DE DRETS HUMANS (CIDH), «Acceso a la Justicia para mujeres víctimas de violencia sexual en Mesoamérica», 2011.
25. NACIONES UNIDAS, «Estudi a Fons de les Nacions Unides sobre la Violència contra les Dones», 6 de juliol de 2006.

Cristianisme i Justícia (Fundació Lluís Espinal) és un Centre d'Estudis promogut per la Companyia de Jesús de Catalunya. Agrupa un equip de professors universitaris i especialistes en teologia i en diverses ciències socials i humanes interessats pel cada cop més indispensable diàleg fe-cultura-justícia

La col·lecció Cristianisme i Justícia presenta algunes de les reflexions dels seminaris de l'equip del Centre o alguns dels treballs dels seus membres i col·laboradors.

57. M. D. OLLER, Construir la convivència - 158. J. M. GORDO, La cristologia de Joseph Ratzinger - Benet XVI - 159. QUATRE TESTIMONIS, Per què vaig tornar a la fe - 160. J. GIMÉNEZ, Les preguntes que portem dins - 161. J. CARRERA I CARRERA, El problema ecològic: una qüestió de justícia - 162. J. F. MÀRIA I SERRANO, El jove, el guru i l'ocell - 163. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Por de Jesús - 164. S. THIÓ - M. LL. GERONÈS, ASSOCIACIÓ ÀKAN, I qui dius que sóc jo? - 165. X. ALEGRE, Resistència i esperança cristianes en un món injust - 166. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Quan el nihilisme despulla la fraternitat - 167. CÀRITAS DIOCESANA DE BARCELONA I CRISTIANISME I JUSTÍCIA, Una mirada a la pobresa - 168. P. ARROJO, Crisi global de l'aigua - 169. D. IZUZQUIZA, En partir el pa - 170. J. CARRERA, Cristianisme i societat des de la perspectiva ètica - 171. G. DUCH, F. FERNÁNDEZ SUCH, L'agroindústria sota sospita - 172. J. LAGUNA, Fer-se càrrec, carregar i encarregar-se de la realitat - 173. B. BASTIDA, Crisi, un final per escriure? - 174. J. I. GONZÁLEZ FAUS, "Ja hi vaig, Senyor". Contemplatiu en la relació - 175. J. BOTEY, Capellans obrers. Compromís de l'Església amb el món obrer - 176. L. RAMÓN, Dones en peu de vetlla - 177. J. I. GONZÁLEZ FAUS, El naufragi de l'esquerra - 178. F. J. VITÓRIA, Vents de canvi - 179. J. ALONSO, El diàleg de la vida quotidiana - 180. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Unicitat de Déu, pluralitat de místiques - 181. J. LAGUNA, Ai de vosaltres...! Distopies evangèliques - 182. V. CODINA, Fa 50 anys va haver-hi un Concili - 183. A. BLANCH, Lleó Tolstoi, un profeta polític i evangèlic - 184. J. F. MÀRIA, E. DEVUYST, Les mines del rei Leopold - 185. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Una Església nova per a un món nou - 186. O. MATEOS, J. SANZ, Canvi d'època, canvi de rumb? - 187. S. HERRERA, Atrapades als llimbs: dones, migracions i violència sexual

Els títols d'aquesta col·lecció es poden descarregar d'internet:
www.cristianismejusticia.net/quaderns

N. 187, desembre 2013

La Fundació Lluís Espinal envia gratuïtament els quaderns CJ a tothom que els sol·licita. Si vostè desitja rebre'ls, demani'ls a:

Cristianisme i Justícia
Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona
Tel: 93 317 23 38 - info@fespinal.com
www.cristianismejusticia.net

cristianismejusticia

cijusticia

fespinal89